

Дзяніс ДУК

Полацк і Полацкая зямля ў IX—X стагоддзях: вытокі беларускай дзяржаўнасці

Маштабныя святкаванні 1150-годдзя першых летапісных узгадак аб прыходзе на княжанне ў Русь Рурыка і яго братоў, якія праходзілі ў 2012 г., у чарговы раз завастрылі ўвагу гісторыкаў на шэрагу ключавых праблем раннесярэднявечковай гісторыі ўсходніх славян. Нагадаем, што першая летапісная дата, якая мае непасрэднае дачыненне да генезіса дзяржаўнасці на ўсходнеславянскай этнакультурнай прасторы — 862 год, — адносіцца да гісторыі трох сучасных незалежных дзяржаў: Расіі, Украіны і Беларусі.

Многія аўтарытэтных расійскія і ўкраінскія гісторыкі да гэтага часу спрачаюцца аб вытоках дзяржаўнасці на Русі. Спрэчкі ідуць у першую чаргу адносна таго, хто — рускія ці ўкраінцы — стварылі першымі сваю дзяржаву, які горад — Кіеў ці Ноўгарад — стаў сталіцай першай дзяржавы ва ўсходніх славян? Гэтыя дыскусіі вядуцца на старонках розных навуковых выданняў, што друкавалі і друкуюць шматлікія "юбілейныя" тэксты.

Першая калектыўная спроба беларускіх гісторыкаў заявіць аб дачыненні да працэсу пошуку зыходнага пункта генезісу дзяржаўнасці ўсходніх славян наогул і сваёй нацыянальнай дзяржаўнасці ў прыватнасці, зробленая ў зборніку матэрыялаў міжнароднай навуковай канферэнцыі "Полацк у гісторыі і культуры Еўропы", арганізаванай Нацыянальнай акадэміяй навук Беларусі і Полацкім дзяржаўным універсітэтам, не засталася незаўважанай. Вядомы ўкраінскі гісторык, член-карэспандэнт НАН Украіны Аляксандр Пятровіч Моця заўважыў: "Вот и белорусы в последний момент открыли для своей государственности

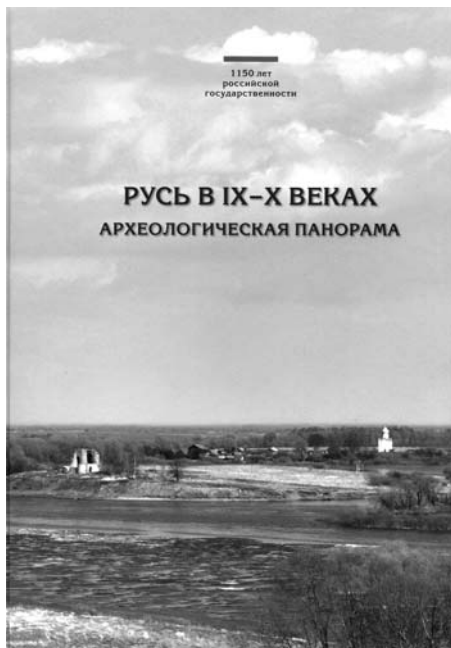
"первую страницу" начиная с того же 862 года, когда в летописи впервые упоминается Полоцк. Эту точку зрения вполне официально озвучили, в частности, на международной научной конференции "Полоцк в истории и культуре Европы" в мае 2012 года (явно прослеживается реакция на "российскую гипотезу")".

У зборніку матэрыялаў канферэнцыі, узгаданай Аляксандрам Пятровічам, была ўпамянута палеміка расійскіх і ўкраінскіх аўтараў на старонках тэматычнага нумара часопіса "Родина" "Российской государственности — 1150" (2012, № 9). Аўтары прадмовы да зборніка дырэктар Інстытута гісторыі НАН Беларусі В.В.Даніловіч і загадчыца Цэнтра гісторыі даіндустрыяльнага грамадства гэтага ж інстытута В.М.Ляўко адзначылі літаральна наступнае: "калі прааналізаваць і падагульніць вялізныя абгрунтаваныя і не надта ўзаемныя прэтэнзіі поўначы (Расіі) і поўдня (Украіны) адносна пальмы першынства ва ўтварэнні дзяржавы на тэрыторыі Усходняй Еўропы, трэба адзначыць, што абодва бакі не згадваюць аб

ДУК Дзяніс Уладзіміравіч.

Прадэктар па вучэбнай рабоце Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, доктар гістарычных навук, дацэнт. Нарадзіўся ў 1977 г. у Наваполацку. У 1999 г. закончыў гістарычна-філалагічны факультэт Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. З гэтага ж года выкладаў ва ўніверсітэце, з 2005 г. працаваў загадчыкам кафедры айчыннай і ўсеагульнай гісторыі. Займаецца археалогіяй і гісторыяй Полаччыны IX—XVIII стст. Аўтар манаграфій "Полацк XVI—XVIII стагоддзях: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада" (Наваполацк, 2007), "Полацк і палаччане (IX—XVIII стст.)" (Наваполацк, 2010), вучэбна-метадычных комплексаў "Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў" (Наваполацк, 2006), "Археалогія" (Наваполацк, 2009) і больш за 100 навуковых публікацый.

самастойных кроках, якія пачыналіся ў гэтым напрамку сённяшнімі беларускімі землямі (тэрыторыя Полацкага княства) адначасова з Ноўгарадам і Кіевам. У запале доказаў, хто больш правы і варты вяршэнстваваць у фарміраванні дзяржаўнасці, абодва славянскія браты беларускага народа са здзіўленнем адзначаюць, што паміж Ноўгарадам і Кіевам у перыяд складання тэрыторый гэтых палітычных структур знаходзіўся Полацк, "спрэчны" і "стратэгічна важны" для кіраўнікоў поўначы і поўдня. Трэба канстатаваць, што такім ён заставаўся на працягу ўсяго старажытнарускага перыяду"².

Да гэтага застаецца дадаць, што сёння ў дыскусіях прафесійных гісторыкаў пастулат аб вытоках дзяржаўнасці трох усходнеславянскіх народаў з'яўляецца "камнем преткновения".

Археалогія заўсёды лічылася найбольш "чыстай" ад ідэалагічных штампаў навукай па аб'ектўных прычынах — археалаг мае справу з "рэчавымі сведкамі" мінулага, артэфактамі, якія з'яўляюцца гістарычнымі крыніцамі. Сукупнасць гэтых крыніц дае падставы для аднаўлення пэўнага гістарычнага працэсу, іх адсутнасць можа такі працэс адмаўляць.

Археалагічныя доказы існавання Полацка як славянскага (крывіцкага) пасялення амаль на стагоддзе раней за дату, пад якой ён упершыню ўзгадваецца ў летапісу (862 год), сёння ўжо прызнаныя ў гістарыяграфіі. Хоць не так даўно мела месца адваротнае (летапісная дата існавання Полацка не знаходзіла пацвярджэння ў археалагічных матэрыялах)³. Сёння размова ўжо ідзе аб трактоўцы ролі і месца Полацка ў палітычнай сістэме старажытнай Русі. Адзін з яркіх прыкладаў такой трактоўкі знаходзім на старонках найноўшага фундаментальнага навуковага выдання пад рэдакцыяй акадэміка Расійскай акадэміі навук М.А.Макарава "Русь в IX—X веках: археологическая панорама", што выйшла ў "юбілейным" 2012 годзе пад

грыфам "1150 лет российской государственности"⁴. Калектўная праца прысвечана першым стагоддзям старажытнарускай гісторыі і з'яўляецца археалагічна-гістарычным даследаваннем, выкананым на высокім навуковым узроўні.

Пераважная большасць аўтараў гэтага выдання — расійскія даследчыкі. Думаецца, што выдаўцамі першапачаткова ставілася мэта паглядзець на праблему арганізацыі прасторы і ўлады на Русі, абстрагуючыся ад пазіцый нацыянальных (украінскіх і беларускіх) гістарыяграфій. Верагодна, па гэтай прычыне чытач не ўбачыць сярод аўтараў кнігі (раздзела, прысвечанага Кіеву і Правабярэжнаму Падняпроўю) вядомых украінскіх гісторыкаў акадэміка НАН Украіны П.П.Талочка, члена-карэспандэнта НАН Украіны А.П.Моці, таксама як і беларускіх даследчыкаў (сярод аўтараў раздзела, прысвечанага Полацкай зямлі) Г.В.Штыхава, В.М.Ляўко, С.В.Тарасава.

Высока ацэньваючы працу расійскіх калег, падрабязней спынімся на раздзеле "Полоцкая земля", напісаным добра вядомым у Беларусі даследчыкам Іванам Ігаравічам Ерамеевым. Праблема вывучэння археалагічных старажытнасцяў не раз прадстаўлялася Іванам Ігаравічам у сумесных публікацыях з мэтрам беларускай археалогіі Георгіем Васільевічам Штыхавым⁵. Матэрыяльная культура насельніцтва Беларускага Падзвіння IX—X стст. вывучалася расійскім калегам па гістарыяграфіі і апублікаваных крыніцах, а таксама непасрэдна па артэфактах са збораў беларускіх музеяў.

Раздзел, напісаны І.Ерамеевым, падзяляецца на некалькі невялікіх падраздзелаў: "Полоцкая земля и славянская колонизация Северо-Запада России", "Славяне и скандинавы на Западной Двине-Даугаве в VIII — начале X в.", "Археология раннесредневекового Полоцка", "Полоцк в политической системе ранней Руси", "Начало функционирования Даугавского пути. Полоцк при Рогволоде и Рогнеде". Мы не будзем падрабязна спыняцца на кожным з гэтых раздзелаў, а толькі адзначым найбольш значныя высновы, якія робіць аўтар.

Тэзісна тэкст раздзелу "Полоцкая земля" утрымлівае наступныя палажэнні.

1. І.Ерамееў канстатуе своеасаблівую культурную адасобленасць Полацкай зямлі і "ідеологическое своеобразие" яе жыхароў, якія паходзяць ад замкнёнасці заходнерускага рэгіёну на прасторы ад Віцебска да Браслаўшчыны ў эпоху рассялення плямён смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (летапісных крывічоў). Адасобленасць насельніцтва Полаччыны ад этнакультурных працэсаў Дняпра-Волхаўскага воднага шляху ў IX—X стст., на думку аўтара, паслужыла глебай для знакамитага палітычнага супрацьстаяння полацкай княжацкай дынастыі з нашчадкамі Яраслава Мудрага.

2. Полаччына ўдзельнічала ў разгалінаваным сярэбраным гандлі шляху "з варагаў у грэкі" не ў якасці транзітнага рэгіёну, а як тупіковая перыферыя "ўсходняга шляху". Скандынавы з'яўляліся ў Ніжнім

Падзвінні ў IX ст. эпизадычна, і апорных пунктаў, падобных на Ладагу і Рурыкава гарадзішча, "находніцы" тут не ўзводзілі.

3. Ранні Полацк быў архаічны па сваёй прасторавай арганізацыі і не ўкладваецца ва ўяўленні аб буйным гарадскім (ці протагарадскім) цэнтры. Полацкае гарадзішча IX—X стст. нібыта "схавалася" ў рачных лукавінах далёка ад магістральнага шляху па Дзвіне, што для старажытнарускіх гарадоў эпохі Рурыкавічаў нехарактэрна (у IX—X стст. гарады часцей за ўсё ставіліся адкрыта на пануючых пазіцыях, з шырокім доступам да вялікай вады: Рурыкава гарадзішча, Пскоў, Віцебск, Гнёздава). У першыя стагоддзі сваёй гісторыі Полацкае гарадзішча было невялікім па памерах, і ў яго насельнікаў не было фізічных і ваенных магчымасцяў для засваення тэрыторыі Верхняга замка. Гарадскі характар умацавання гарадзішча датуецца не раней сярэдзіны X ст. Да гэтага гарадзішча з'яўлялася не больш чым радавым банцараўскім гарадком. Адсутнасць слядоў побыту скандынаваў — яркая рыса самабытнай культуры Полацка. Адзначым, што аўтар досыць падрабязна разглядае тапаграфічную структуру старажытнага Полацка IX—X ст. (гарадзішча, селішча на Ніжнім замку, Верхні замак, пасады) на базе гістарыяграфіі і крыніц, уведзеных у навуковы зварот беларускімі археолагамі.

4. Вывад аб ролі і месцы Полацка ў палітычнай сістэме ранняй Русі лепш за ўсё ілюструе наступная цытата: "*оснований рассматривать Полоцк в IX — начале X века наряду с такими раннегородскими центрами, как Ладога, Рюриково городище, Псков, Гнездово или Киев, у нас пока нет. Похоже, даже соседний Витебск в это время был более богат и значим... Полоцк можно представить как один из славянских городков, разбросанных от Припяти до Поволховья. Городок этот окружали неукрепленные поселки (сейчас их известно два)... В культурном слое отсутствуют яркие комплексы первой половины X века*"⁶. Сярод "рядовых" гарадкоў IX ст., "разбросанных от Припяти до Поволховья", даследчык выдзяляе гарадзішча Георгій і Халопій гарадок у Павалхоўі, Рокат і Навасёлкі на Смаленшчыне і шэраг іншых.

Археалагічныя матэрыялы аўтар супастаўляе з пісьмовымі крыніцамі. Паколькі ў Полацку ў IX — першай палове X ст. не прадстаўлена матэрыяльная культура скандынаваў⁷, то і летапісныя звесткі 862 і 907 гг., на думку І.Ерамеева, можна паставіць пад сумненне⁸. Сказанне аб сватаўстве Уладзіміра, такім чынам, нібыта з'яўляецца першай даставернай летапіснай узгадкай пра Полацк, якая адносіцца да наўгародскай летапіснай традыцыі. Узыходжанне на княжацкі стол Рагвалода ў Полацку, паводле аўтара, можна датаваць 950-мі гг., а матывы вядомага пахода на Полацк у 970 г. патлумачыць жаданнем Уладзіміра Святаславіча завалодаць "*серебром полоцких кладов и золотом княжеских теремов*"⁹.

Значная частка тэксту раздзела "Полоцкая земля" прысвечана аналізу рэчавых скарбаў і скарбаў куфічных дырхемаў, знойдзеных у акрузе Полацка.

З рэчавых скарбаў асабліва ўвага надаецца скарбу залатых вырабаў трэцяй чвэрці X ст. (датаванне абаснавана І.Ерамеевым) з Ніжняга замку, які "*сразу ставит Полоцк в один ряд с крупнейшими городами Северной Европы, такими, например, как Дорестад*"¹⁰. У гэты перыяд часу, паводле І.Ерамеева, пачаліся першыя гандлёвыя сувязі Полацка з Візантыйскай імперыяй (даследчык спасылаецца на нумізматычны матэрыял і ўзгаданы скарб).

Такім чынам, агульны вывад выглядае наступным чынам. У IX — сярэдзіне X ст. Полацкая зямля назапасіла дастаткова магутны дэмаграфічны і эканамічны (у першую чаргу земляробчы) патэнцыял. Полацкія землі апынуліся ўдалечыні ад магістральнага геапалітычнага стрыжня Русі (Кіеў — Ноўгарад (Рурыкава гарадзішча) — Ладага — Гнёздава), па гэтай прычыне скандынаўскі ўплыў у Полацку аказаўся мінімальным. Адсутнасць данніцкіх адносінаў у палачан з латгаламі (асноўным насельніцтвам нізоўяў Дзвіны) не садзейнічала актывізацыі гандлю па Заходнедзвінскім шляху. Полацкая зямля ў IX—X стст. развівалася як з'ява самабытнай славянскай культуры, якая не зведала ўплыву хазараў і "*варяжской дани*"¹¹.

Неабходна падкрэсліць, што такая трактоўка ролі і месца Полацка ў працэсе арганізацыі прасторы і ўлады на Русі ў гістарыяграфіі з'яўляецца наватарскай. **Такім чынам, на старонках расійскага акадэмічнага выдання канстатуецца факт, што першапачаткова працэс станаўлення дзяржаўнасці на беларускіх землях праходзіў зусім па іншым сцэнары, чым на іншых усходнеславянскіх землях. Па-першае, роля варагаў на тэрыторыі Полацкага Падзвіння была не такой значнай, як у Ладазе, Ноўгарадзе (Рурыкавым гарадзішчы)* ці Кіеве, па-другое, землі полацкіх крывічоў не ўваходзілі ў зону "унизительной варяжской дани", па-трэцяе, Полацк прадстаўляе мадэль развіцця ўсходнеславянскага горада на славянскай (крывіцкай) генетычнай аснове.**

Паводле І.Ерамеева, з сярэдзіны X ст. звычайнае славянскае пасяленне на месцы Полацка пачынае перарастаць у развіты гарадскі цэнтр. Паколькі сітуацыя нетыповая (на Русі няма прыкладаў аналагічнага генезісу "*заурядных*" раннегарадскіх структур IX—X стст. у буйныя сацыяльна-эканамічныя цэнтры), механізм "*перерождения*" Полацка даследчыку не зусім ясны.

Падобныя цікавыя, у пэўнай ступені нечаканыя і часам небясспрэчныя высновы вымушаюць выказаць шэраг заўваг. Як нам падаецца, непрамацны сам тэзіс аб "*заурядности*" Полацка IX — сярэдзіны X ст. зыходзячы з асаблівасцяў станаўлення раннегарадскіх цэнтраў (у прыватнасці Ладагі і Рурыкава гарадзішча) як гандлёва-рамесніцкіх цэнтраў. Справа ў тым, што з тых гарадоў, якія пералічыў летапісец у запісе пад 862 г. (Ноўгарад, Белавозера, Ізборск, Растоў, Полацк), культурны слой IX ст. так і не быў

* Гэты тэзіс абсалютна сугучны раней выказанаму намі назіранню.

знойдзены ў Белавозеры, Растове і ўласна ў Ноў-гарадзе (па-за межамі Рурыкава гарадзішча)¹². Станаўленне гэтых гарадоў у X ст., мінуючы стадыю "торгово-ремесленного поселения", цалкам відавочна. Аднак аўтар раздзела аб Полацкай зямлі разглядае як вызначальную менавіта гандлёва-рамесніцкую функцыю протагарадоў, такіх як Ладага і Рурыкава гарадзішча.

Заўважым, што ініцыятарамі гандлёвых адносін у транс'еўрапейскім кантэксце і будаўнікамі магчымых крэпасцяў у Ладазе і на Рурыкавым гарадзішчы былі скандынавы. Пры гэтым славянскае насельніцтва мела апасродкаваныя адносіны да міжнароднага гандлю і ваеннай (фартыфікацыйнай) справы. У Полацку ж IX — сярэдзіны X ст. практычна не выяўлены сляды варажскай прысутнасці. У той жа час Полацкае гарадзішча і селішчы вакол яго мелі агульную плошчу каля 8 гектараў (параўнаем: Халопій гарадок IX ст. і Белавозера X ст. былі адпаведна меней за 1 і 1,4 гектара, абодва гарадзішчы размяшчаліся на невысокіх пагорках каля рэк, пры гэтым "эталонныя" для расійскага даследчыка Ладага і Рурыкава гарадзішча па плошчы не перавышалі 8 гектараў)¹³. Таму назваць "радавым" яўна нерадавое раннегарадское пасяленне (па такіх крытэрыях, як значная тэрыторыя забудовы, развітая тапаграфічная структура (вышыня Полацкага гарадзішча складае не менш 13,5 м, плошча каля 2 гектараў, каля падножжа гарадзішча была размешчана развітая сістэма неўмацаваных пасяленняў) не даводзіцца. Застаецца апошні крытэры — уласна археалагічныя артэфекты ў раннегарадскім культурным слоі.

Характарыстыка матэрыялаў з раскопак 2008 г. на селішчы Ніжняга замка (вакольна горад), на думку І.Ерамеева, указвае на "нерядовой характер находок". Але паколькі "нерядовых" знаходак няшмат (аднастаронні касцяны грэбень разам з ладзейнай заклёпкай), то і вывад аб іх выпадковасці нібыта заканамерны. Аднак жа і плошча раскопа, з якога паходзяць дадзеныя артэфекты, была ўсяго толькі 40 м². Экстрапаляцыя колькасці знаходак пры плотнасці іх залягання ў ніжнім стратыграфічным слаі на плошчу вакольнага горада парадка 6 га дазваляе гаварыць аб тысячах патэнцыйных "нерадавых" артэфектаў. Гэта значыць, што інтэнсіўнасць і геаграфія гандлёвых кантактаў ранняга Полацка можа быць прадстаўлена зусім у іншым святле. І колькасць паўночнаеўрапейскіх (скандынаўскіх) старажытнасцяў няхай і далёка не на ўзроўні іх колькасці на Рурыкавым гарадзішчы і ў Старой Ладазе (нельга не пагадзіцца, што ў сваёй аснове гэта былі пасяленні розных тыпаў), але ўсё ж будзе прадстаўлена ў Полацку (меч X ст. з дружыннага курганнага некропаля Полацка яркае таму пацвярджэнне). Таму адмаўляць прысутнасць васала Рурыка ў Полацку ў 862 г. (як і самага Рурыка ў Ладазе і на гарадзішчы каля Ноўгарада) на дадзены момант заўчасна. Цяжка пагадзіцца, што летапіснае ўпамінанне Полацка ў 862 і 907 гг. усяго толькі даніна традыцыі ці позняя ўстаўка ў крыніцы,

як гэта сцвярджае аўтар. Нагадаем таксама пра ўспамінанне пахода на Полацк Аскольда і Дзіра ў 865 г. у Ніканаўскім летапісу, што не ўзгадана ў тэксце І.Ерамеева. Археалагічна даказаны факт існавання Полацка ў IX ст. у рашэнні дадзенай праблемы з'яўляецца вызначальным. Такім жа вызначальным з'яўляецца і ключавы тэзіс аб станавленні Полацка на мясцовай генетычнай аснове, што прадвызначае своеасаблівае Полацкае этнакультурнае працэсаванне Усходняй Еўропы. З апошнім сцвярджэннем згодны і аўтар нарыса, кажучы аб Полацку як аб з'яве "самобытной восточнославянской культуры".

Нам падаецца, што пераемнасць "славянскага горада" пры вуцці Палаты з горадам полацкіх князёў Брачыслава Ізяславіча і Усяслава Брачыславіча XI стагоддзя відавочна. Аднак крыніцавая база, на якой будзеца даследаванне І.Ерамеева, абмежавана колькасцю артэфектаў, атрыманых падчас археалагічных даследаванняў Полацка. Нагадаем, што маштабныя раскопкі на Полацкім гарадзішчы і селішчах не праводзіліся з-за сучаснай шчыльнай гарадской забудовы на іх месцах. Агульнай колькасці адкрытых тут рэчавых комплексаў IX—X стст. яўна недастаткова для адназначных вывадаў. Такім чынам, І.Ерамееву ўдалося прасачыць толькі агульную, хоць і дастаткова відавочную, тэндэнцыю. "Отсутствие ярких археологических комплексов IX — начала X вв." з'яўляецца асноўнай праблемай у пабудове мадэлі развіцця Полацка на раннім этапе. Аналіз наяўных артэфектаў з раннегарадскіх культурных адкладаў Полацка праведзены расійскім даследчыкам на высокім навуковым узроўні, але ключавое пытанне аб прычыне малой колькасці гэтых артэфектаў тлумачыцца толькі адсутнасцю развітых гандлёвых адносін, а не малой плошчай праведзеных археалагічных даследаванняў, а значыць і недастатковай рэпрэзентатывнасцю знойдзеных артэфектаў.

У інтэрпрэтацыі этапаў узвядзення валоў полацкага гарадзішча таксама не хапае крыніцавай асновы. Траншэя, выкапаная Г.В.Штыхавым у 1962 г., яўна не дае магчымасць атрымаць канчатковыя вывады аб этапах будаўніцтва ўмацаванняў гарадзішча. Пашырыць маштабы даследавання на дадзеным помніку археалогіі на сённяшні дзень надзвычай складана, улічваючы шчыльную жылую забудову гарадзішча. Вось і атрымліваецца, што археалагічныя раскопкі на ключавым помніку археалогіі старажытнага Полацка не дазваляюць дэталізаваць этапы будаўніцтва вала. Але нават пры ўсім гэтым І.І.Ерамееву канстатуе верагодную вышыню вала Полацкага гарадзішча ў 1,5 м (размова ідзе пра вал апошняй чвэрці I тысячагоддзя, насыпаны пасля пачатковага вала "банцарускага" перыяду).

Якога-небудзь павелічэння плошчы Полацка да сярэдзіны X ст., як гэта абаснавана ў заключэнні да ўсяго выдання¹⁴, сапраўды не было. Сумарная плошча гарадзішча разам з селішчамі на працягу IX — канца X ст., складала 8 гектараў, дынаміка павелічэння тэ-

рыторыі Полацка назіраецца не раней за канец X ст., калі плошча Полацка вырасла ў дзясяткі разоў і ў XI ст. складала ўжо каля 180 гектараў¹⁵.

Так ці быў Полацк трэцім (разам з Кіевам і Ноўгарадам) цэнтрам дзяржаўнасці на Русі? Сама пастаўка пытання зыходзячы з тэксту выдання "Русь в IX—X веках: археологическая панорама" неправамерная, паколькі на той момант Кіева як гарадскога паселішча не існавала (тапаграфічная структура Кіева другой паловы IX ст., на думку аўтара адпаведнага раздзела А.В.Комара, у той час нагадвала сабой "гнездо поселений в миниатюре", а характар знаходак з'яўляўся "рядовым" да канца IX ст. "Признаки средневекового города", на яго думку, Кіеў пачаў набываць на мяжы IX—X стст.¹⁶), а Ноўгарад з'яўляўся цэнтрам пражывання княжацкай адміністрацыі — выхадцаў са Скандынавіі.

На наш погляд, прышоў час канстатаваць факт, што **формы і шляхі станаўлення дзяржаўнасці на Русі былі рознымі**. Скандынаўскі фактар, гэты свайго роду медыятар гандлёвых адносінаў і ваеннай справы, асноўны крытэрыі "огосударствления" тэрыторыі Поўначы Русі, у станаўленні дзяржаўнасці Полацкай зямлі не быў вызначальным. **Полацк у гэтай сувязі ўяўляе абсалютна нетыповую мадэль развіцця дзяржаўнасці на тэрыторыі ўсходнеславянскага свету**. Прызначэнне варагаў вельмі апасродкавана закранула тэрыторыю Полацкай зямлі. **Полацкая дзяржаўнасць зарадзілася на мясцовай генетычнай аснове, сапраўды як з'ява самабытнай усходнеславянскай культуры**. Прысутнасць у Полацку "мужа" князя Рурыка не закранула і не прадвызначала эвалюцыю мясцовых родавых структур у дзяржаўным кіраванні зямлі-воласці, што фарміравалася. Межы гэтай зямлі-воласці пачалі фарміравацца ў IX—X стст., што наглядна ілюструюць даныя апошніх археалагічных даследаванняў¹⁷.

Дзяржаўнасць імгненна не фарміруецца. Пасяленне з "архаічнай топографічнай структурай" (вызначэнне І.Ерамеева) пры вусці Палаты да другой чвэрці XI ст. становіцца буйнешым сацыяльна-эканамічным і культурным цэнтрам зямлі-воласці ва Усходняй Еўропе. У Полацку дынамічна развіваецца міжнародны гандаль і рамяство, геапалітычныя амбіцыі полацкіх князёў заснаваныя на высокім эканамічным патэнцыяле, полацкія князі ўступаюць у эру данніцкіх адносінаў з латгаламі і іншымі плямёнамі ў нізоўях Дзвіны на правах сюзерэнаў.

Заканчваючы нашыя разважанні, звернемся да таго, з чаго пачалі. Адсутнасць матэрыяльных сведчанняў можа адмаўляць наяўнасць гістарычнага працэсу. Матэрыяльныя сведчанні існавання славянскага Полацка ў канцы VIII ст. з'яўляюцца археалагічна абгрунтаванымі. Прысутнасць васала Рурыка ў 862 г., паход Аскольда і Дзіра на Полацк у 865 г., таксама як і ўдзел полацкіх дружын у паходзе Алега на Царград у 907 г., не супярэчаць археалагічным крыніцам, якія маюцца. Фарміраванне тэрыторыі зямлі-воласці не

магло праходзіць па-за кантэкстам генезісу дзяржаўнасці на Русі. Як тут не ўгадаць аб прышэсці Рагвалода ў Полацк "из-за моря", з'яве ў многім сугучнай прызначэнню Рурыка з варажскімі кланамі ў Ладагу і ў Ноўгарад. Аднак прызначэнне Рагвалода было зроблена не ад імя кааліцыі разнародных плямён, якія паўсталі "род на род", а па волі протабаяр крывічоў-палачан.

У гэтай сувязі нам уяўляецца, што мадэлі генезісу дзяржаўнасці Кіеўскага Падняпроўя і Наўгародскага Паловоў таксама з'явы па сутнасці розныя. Таму спрачацца аб тым, хто быў першы, абсалютна бесперспектыўна. Усходнія славяне, які б складаны шлях у пабудове сваёй дзяржаўнасці яны ні прайшлі, у эпоху каланізацыі Верхняга Падняпроўя, Паловоў і Падзвіння ўсё ж з'яўляліся найбольш блізкімі па ментальнасці, асновам матэрыяльнай і духоўнай культуры, чым разнародныя плямёны і народнасці, якія іх акружалі.

¹ Моця А.П. Откуда есть пошла земля Российская? // Родина. 2012, № 9. С. 78.

² Даніловіч В., Ляўко В. Прадмова // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Полацк, 22-23 мая 2012 г.). Мн., 2012. С. 7—9.

³ Белецкий С.В. Новые публикации материалов раскопок средневековых городов Белоруссии // Советская археология. 1979, № 1. С. 304 — 306; Плавінскі М. Полацк да Рагвалода (пытанні тапаграфіі і храналогіі культурнага слоя) // Acta archaeologica Albarutenica. Vol. II (Вып. 2). Мн., 2007. С. 28—29.

⁴ Русь в IX—X веках: археологическая панорама / Ин-т археологии РАН; отв. ред. Н.А.Макаров. Москва; Вологда, 2012.

⁵ Еремеев И., Бубенько Т., Штыхов Г. Лепная керамика средневекового Витебска // Acta archaeologica Albarutenica. Vol. II (Вып. 2). Мн., 2007. С. 5 — 24; Еремеев И., Штыхов Г. Древний Лукомль. Лепная керамика и раннесредневековый культурный слой // Там же. С. 110—134.

⁶ Русь в IX—X веках: археологическая панорама. С. 287—288.

⁷ З гэтым тэзісам нельга не пагадзіцца, паколькі практычна поўная адсутнасць скандынаўскіх рэчаў у матэрыяльнай культуры насельніцтва IX — сярэдзіны X ст. з'яўляецца характэрнай рысай археалагічных комплексаў Полацка дадзенага перыяду (гл. Дук Д.У. Полацк і палачане (IX—XVIII стст.). Наваполацк. 2010. С. 35, 132).

⁸ Русь в IX—X веках: археологическая панорама. С. 287—290.

⁹ Там же. С. 290.

¹⁰ Там же. С. 294.

¹¹ Там же. С. 297.

¹² Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. М., 2004. С. 107.

¹³ Там же. С. 121; Русь в IX—X веках: археологическая панорама. С. 100,455.

¹⁴ Русь в IX—X веках: археологическая панорама. С. 458.

¹⁵ Дук Д. Полацк і палачане (IX—XVIII стст.). С. 64—65.

¹⁶ Русь в IX—X веках: археологическая панорама. С. 315, 365.

¹⁷ Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX—XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV—XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке. Мн., 2012. С. 66—80.